

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE**

***O ABORDARE FENOMENOLOGICĂ A
SPAȚIULUI ÎN PICTURA LUI GIOTTO***

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Egyed Péter

Doctorand:

Kányádi Iréne

2013

Cuprins:

Introducere.....	5
1. Abordarea fenomenologică a picturii	10
2. Condiția pictorului în Evul Mediu și Renaștere	22
2.1. Giotto, artist autonom	23
2.2. Inovația lui Giotto.....	31
2.2.1. Introducerea elementelor perspectivei lineare	31
2.2.2. Introducerea expresivității	36
3. Construirea capelei	39
3.1. Așteptările familiei Scrovegni – Proiectul Frescelor.....	39
3.2. Contextul artistic și religios	42
3.2.1. Proiectul Frescelor (la nivel artistic-religios)	42
3.3. Inovații artistice	50
3.3.1. Perspectiva liniară.....	50
4. Narativitate în pictură	52
4.1. Narativitatea frescelor.....	52
4.1.1. Narativitate medievală, narativitate renașcentistă (de tip medieval, de tip renașcentist).....	53
4.1.2. Narativitate și linii de direcție.....	54
4.1.3. Linii de direcție și temporalitate	55
4.1.4. Narativitate și temporalitate.....	58
4.2. Timpul povestirii și timpul percepției.....	62
4.2.1. Încadrarea	64
4.2.2. Focalizarea	66
4.2.3. Elementele plastice ca elemente narative	68
4.3. Fundalul și spațiile intermediare ca elemente narative	70
4.3.1. Compoziția spațiului.....	72
4.3.2. Narativitate și iterație.....	77
4.4. Referențialitate textuală	78
4.5. Perspectiva semantică – element de narativitate.....	79
5. Descrierea imaginilor	83
5.1. Primul registru	86
5.1.1. Alungarea din templu	86
5.1.2. Ioachim în fața păstorilor.....	87
5.1.3. Buna Vestire pentru Ana	88
5.1.4. Ioachim aduce sacrificiu Domnului.....	90
5.1.5. Visul lui Ioachim	91
5.1.6. Întâlnirea la Poarta de Aur	92
5.2. Registrul doi.....	93
5.2.1. Nașterea Mariei.....	93
5.2.2. Prezentarea la Templu a Fecioarei.....	95
5.2.3. Maria și Iosif.....	96
5.2.4. Arătarea peștorilor.....	96
5.2.5. Rugăciunea peștorilor	97
5.2.6. Nunta lui Maria și Iosif.....	97
5.2.7. Întoarcerea acasă.....	97

5.3. Registrul trei	98
5.3.1. Nașterea lui Iisus.....	98
5.3.2. Adorarea Magilor.....	100
5.3.3. Prezentarea lui Iisus în Templu	100
5.3.4. Fuga în Egipt.....	102
5.3.5. Uciderea pruncilor	103
5.4. Registrul patru.....	104
5.4.1. Iisus în fața preoților	104
5.4.2. Botezul lui Iisus	105
5.4.3. Nunta din Canaa	105
5.4.4. Învierea lui Lazăr	107
5.4.5. Intrarea în Ierusalim.....	109
5.4.6. Izgonirea comercianților din Templu	111
5.5. Registrul cinci	112
5.5.1. Cine cea de taină	112
5.5.2. Spălarea picioarelor ucenicilor	113
5.5.3. Sărutul lui Iuda	113
5.5.4. Iisus în fața sinodului.....	115
5.5.5. Batjocorirea lui Iisus.....	116
5.6. Registrul șase	116
5.6.1. Drumul lui Iisus spre Golgota.....	116
5.6.2. Crucificarea lui Iisus.....	116
5.6.3. Luarea lui Iisus de pe cruce	118
5.6.4. <i>Noli me tangere</i>	119
5.6.5. Înălțarea lui Iisus.....	121
5.6.6. Pogorârea Sfântului Duh.....	122
5.7. Judecata de apoi	122
5.7.1. Referențialitate în elementele conceptuale	122
5.7.2. Figura lui Iuda și a lui Lucifer	124
5.8. Arcul triumfal	126
5.8.1. Buna vestire pentru Maria	126
5.8.2. Întâlnirea lui Maria și Elisabeta	128
5.8.3. Trădarea lui Iisus	128
5.9. Trifoiurile veterotestamentare.....	129
5.10. Alte figuri hieratice ca sinteze temporale	130
5.10.1. Îngerii ca figuri hieratice	130
5.10.2. Păcatele și virtuțile.....	131
Concluzii.....	136
Bibliografie.....	141
Anexe.....	148

Cuvinte cheie:

narativitate în pictură, structura intențională a narativității, spațiu pictural – spațiu existențial, centre de forță și direcționalitate, nivele diegetice, nivele narrative, astanța – flagranza

Subiectul tezei, scopul și metodele folosite

Lucrarea de față analizează ciclul de fresce din *Cappella degli Scrovegni* din Padova, pictată de Giotto di Bondone, în anul 1305. Prin analiza *straturilor de narațiune* și a poziției naratorului, se evidențiază relațiile dintre spațiu și timp, și dezvăluie privirii noi dimensiuni ale acestor picturi. Din acest punct de vedere, întrebarea centrală este ce vede privitorul? Ce elemente plastice contribuie la dinamismul scenelor și al ciclului în ansamblu? Cum se poate interpreta acest sistem dinamic?

Dinamismul acțiunii este abordat din punctul de vedere al *narativității în pictură* și prin *structura intențională a narativității* în procesul de conștientizare a imaginilor. Astfel, descrierea frescelor are la bază metoda fenomenologică. Dacă pornim de la ideea că acest tip de descriere presupune intenționalitate, această abordare a frescelor nu se reduce numai la descrierea tematicii și a imaginilor, ci accentul cade în primul rând pe retorica formării diferitelor straturi de înțelegere, de cogniție.

Am ales metoda fenomenologică pentru că intenționalitatea fenomenologică nu se presupune numai în interiorul conștiinței, ci și în limbajul pictural. Viziunea pictorului este viziunea a ceva, iar pictura ca acțiune în sine presupune o reducere fenomenologică. Tocmai din această cauză limbajul pictural este irepetabil, este un act intențional, singular, și se sustrage de sub orice încercare de schematizare. Orice element pictural este esențial, prin definiție. Parafrazându-l pe Heidegger, putem afirma, că fenomenologia se află în cea mai strânsă legătură cu arta.

Latura inovativă a caracterului istoric medieval și implicit al narativității frescelor lui Giotto constă în faptul că istoriografia de tip anale a evului mediu capătă o nouă dimensiune prin reповestirea evenimentelor, iar acest lucru dezvăluie originalitatea și conștiința constitutivă, creatoare de unitate a pictorului sau, altfel spus, dezvăluie subiectivitatea pictorului.

Fie că este vorba de caracterul istoric al vieții sau de caracterul istoric al unei narațiuni, paradigma timpului este implicita, pentru că timpul și narațiunea sunt inseparabile. Tocmai din această cauză, deși lucrarea reflectează în primul rând asupra spațiului în aceste picturi, problematica timpului apare ca fiind inevitabilă. Pe parcursul lucrării am considerat necesară evidențierea acelei laturi a narativității care pune în prim plan situațiile și motivațiile particulare și individuale ale pictorului și ale personajelor apărute în imagini.

Structura tezei

Teza doctorală „O abordare fenomenologică a spațiului în pictura lui Giotto” este structurată în cinci capitole, urmate de concluzii și anexele ce prezintă reproducerile frescelor aflate în *Cappella degli Scrovegni*.

Primul capitol analizează caracterul constitutiv al procesului pictării și al viziunii pictorului, din punct de vedere fenomenologic.

Capitolul al doilea cuprinde descrierea cadrului istoric și social în care a trăit Giotto. În funcție de acest cadru socio-cultural am delimitat condiția artistului și a pictorului, pictorul-iconar și pictorul-artist, creator, analizând așteptările și relațiile reciproce dintre pictor și societate. În acest context am subliniat genialitatea lui Giotto, performanța sa ca artist și noutatea prin care și-a depășit epoca. Pentru a analiza tehnicile de pictură folosite în Evul Mediu și în Renaștere, am considerat ca surse perspectiva tratatelor de pictură apărute în aceste perioade. În primul rând pentru că tratatele oglindesc procesul din istoria picturii europene prin care se face trecerea de la medieval la modernism. În al doilea rând, în aceste tratate apare o descriere amănunțită a tehnicilor de pictură, ceea ce ne dezvăluie stilul medieval și renesanțist în pictură, dar găsim și referințe clare la cum a fost privit și considerat pictorul în societățile respective. Înțelegerea tehnicii cu care lucrează un pictor este esențială în înțelegerea operei lui, ca proces creativ.

Partea a treia a lucrării are ca subiect *Cappella degli Scrovegni*, capelă care, încă din momentul construcției, a fost considerată o capodoperă la nivel european. În acest context fac o analiză a inovațiilor introduse de Giotto atât din punct de vedere al elementelor plastice cât și la nivelul expresiei. Două exemple sunt depășirea perspectivei inverse folosite în pictura bizantină și medievală și introducerea elementelor de emoție și sentiment în reprezentarea personajelor, care astfel ne apar expresive. Giotto a renunțat la perpetuarea spațiului simbolic caracteristic picturii bizantine și a creat un spațiu al experiențelor,

impresiilor, care conține direcții, impulsuri de mișcare și dinamism. Acest spațiu devine spațiul existențial al subiectului

Ceea ce a constituit o mare schimbare în acest sens, a fost reprezentarea feței omului în mod portretistic, în contrast cu modelul simbolic al picturii bizantine. Acest lucru i-a permis lui Giotto să accentueze reprezentarea sentimentelor, ciclul narativ căpătând astfel dimensiuni psihologice. Evenimentele nu mai sunt reprezentate în mod faptic, ci din punct de vedere al sentimentelor și a evoluției lor. Faptul că Giotto a reevaluat potențialul suportului picturii, a deschis noi posibilități picturii ce îi urmează. Într-un sistem de coordonate tridimensional, corpurile se evidențiază căpătând volum și greutate, devine posibilă reprezentarea expresiilor feței și astfel exprimarea sentimentelor. Acest volum aproape sculptural al personajelor oferă noi posibilități compoziționale în construirea scenelor. În acest nou spațiu plastic mișcările personajelor devin realiste, ceea ce schimbă și structura temporalității evenimentelor. Fuziunea timpului și a spațiului în acest fel dă posibilitatea prezentării unor personaje vii, în mișcare, evidențiindu-le trăirile interioare, sentimentele.

Prin această abordare a frescelor am urmărit evidențierea caracterului intențional al expresivității picturale și a modului de privire al pictorului. În acest sens, abordarea contextului istoric s-a realizat prin prisma istoriei vizualității.

În *cel de-al patrulea capitol* am prezentat narativitatea în pictură, analizând diferite ipostaze ale narativității în pictura medievală și renescentistă. Elemente narrative de bază din ciclul de fresce din Cappella degli Scrovegni sunt puse în evidență în acest context. Am ajuns la concluzia că narațiunea picturală de tip medieval, respectiv renescentist, derivă din concepția istoriografică a acelor epoci, lucru care mi-a dat posibilitatea să remarc genialitatea lui Giotto și capacitatea lui de a depăși convențiile vremurilor, într-o societate care era pe punctul de a trece pragul dintre Evul Mediu și modernism.

Percepția timpului și a istoriei fac în primul rând diferența dintre a vedea o liniaritate și o cauzalitate în desfășurarea evenimentelor istorice, respectiv de a lega lucrurile între ele într-un mod cognitiv. În acest context, evenimentele ciclului narativ capătă o direcție diferită de cea escatologica, o dimensiune unde omul își regăsește frumusețea laturii sale umane.

Am considerat că este importantă analiza centrelor de forță și a direcțiilor văzute în fresce, ele constituind unele dintre cele mai importante elemente în narativitatea evenimentelor. În cazul acesta nu ne mai confruntăm cu o narativitate secvențială, dar nici cu una perfect lineară. Astfel, frescele constituie o rețea a semnificațiilor.

În timpul analizei am elaborat temporalitatea fabulei și a discursului, timpul narațiunii și al percepției. Am analizat problematica focalizării și a încadrării, precum și în ce măsură pot fi interpretate spațiile interioare, exterioare și intermediare ca elemente ale narațiunii.

Abordarea acestor spații este făcută din punctul de vedere al elementelor plastice, al iluziilor spațiale, al felului în care Giotto asociază diferite perspective, lărgind astfel orizonturile vizualității.

Structurile iterative folosite de Giotto sunt o formă de vizualizare cinetică în construcția formelor plastice, structuri care dinamizează scenele prin faptul că evenimentele reunite într-o singură scenă apar ca o serie de acțiuni. Analiza temporalității a constituit punctul de vedere primar în acest context: linearitatea timpului, frecvențialitatea timpului, timpul profan și cel religios. Aceste analize au demonstrat că, prin diferitele moduri de abordare a spațialității și a temporalității, Giotto a dezvoltat și a lărgit posibilitățile vizualității, care nu erau cunoscute înaintea lui în pictura bizantină, iar renașterismul ce a urmat după el a explorat numai o parte din aceste posibilități.

Un aspect important al analizei îl constituie elementele care favorizează trecerea granițelor sau *fuzionarea nivelelor diegetice* și modul în care prin ele se realizează surplusul spațio-temporal care depășește liniaritatea și continuitatea timpului.

Referențialitatea textuală a frescelor constituie un criteriu important în înțelegerea picturilor, fiindcă textele care constituie baza narativității oglindesc profund mentalitatea franciscană dominantă în aceea vreme, și în același timp derivă din ele și necesitatea de a arăta sentimentele, emoțiile personajelor. Pe lângă cele patru Evanghelii, referințele de bază sunt textele apocrife și textele lui Pseudo-Bonaventura: *Meditationes Vitae Christi* și a lui Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea*, ambele apărute în sec. XIII

Diferite perspective picturale apar simultan în această narativă: pe lângă elementele perspectivei liniare sunt prezente și elementele perspectivei inverse și a perspectivei semantice. Giotto le folosește pe acestea în mod conștient și voit, explorând astfel posibilitățile vizualității simultane.

Capitolul cinci, cel mai extins, conține descrierea fenomenologică a imaginilor, și încearcă să surprindă modul în care aceste imagini lărgesc orizontul vizualului prin noi posibilități ale privirii. Din acest punct de vedere se evidențiază elementele plastice și narative care facilitează schimbarea de perspectivă.

Fundamentul teoretic al disertației

La capitolul despre narațiuni utilizez conceptele *nivelelor narative* și ale *poziției naratorului* elaborate de Gérard Genette, precum și schemele *stratificării orizontale* și *verticale* ale lui Edward Branigan. Consider importante aceste puncte de vedere, deoarece ciclul de fresce este o unitate structurală, o formațiune complexă care se constituie din diverse straturi. Valoarea artistică și dinamismul ciclului este dat de legarea organică, împletirea acestor straturi (ale semnificației, narrative, stilistice) ceea ce oferă un cadru perfect unei descrieri de tip fenomenologic. Giotto, pictorul, artistul genial, *homo pictor* este cel care explorează noi teritorii ale vederii, fracturând dogmatismul conceptual al epocii sale.

Bibliografia de bază în capitolul al doilea o reprezintă tratatele medievale și renascentiste (*Tractatus*), dintre care cele scrise de Lorenzo Ghiberti, Cennino Cennini, Leon Battista Alberti și Leonardo Da Vinci.

Fundamentele fenomenologice ale lucrării le reprezintă terminologia heideggeriană, legate de temporalitatea operei și aparatul conceptual al lui Merleau-Ponty, în privința spațialității. Consider important de menționat din perspectiva lucrării numele lui Cesare Brandi, care își dezvoltă teoria despre opera de artă mergând pe filon heideggerian, și este unul din cei mai renumiți specialiști ai cercetării legate de Giotto.

În lucrare joacă un rol important conceptul de „*astanza*”, dezvoltat de Brandi, care este menit să sublinieze ireductibilitatea operei de artă la orice fel de conținut care nu constituie prezența sa proprie „*acum și aici*” (*hic et nunc*). Opera de artă nu își pierde din vitalitate de-a lungul istoriei. Un liant important al esteticii lui Brandi este *fiișarea-în-prezent* (*presenzialità*), care întotdeauna conferă prezentului conștiință istorică.

Narativitatea ciclului de fresce o analizez și în funcție de teoria vederii și interpretarea postmodernistă a istoriei a lui Konrad Fiedler. Descrierea contextului istoric-social se justifică prin faptul că prin prezentarea (cunoașterea) acesteia putem să vedem care au fost convențiile vremii, pe care geniul lui Giotto le-a depășit.

Procesul picturii este deci un proces fenomenologic. În cadrul acestuia putem înțelege procesul istoriei picturii, succesiunea generațiilor, precum și evoluția operei unui pictor.

Vorbesc despre proces, deoarece pictura, ca produs final, nu poate lua ființă decât prin procesul pictării, tocmai din acest motiv nu trebuie să le separăm. Pictarea nu este un act mental care pune corpul la muncă, precum o simplă mașinărie, ci un act ca expresie a

unui corp-viu ce ființează-în-lume. Nu este o activitate cotidiană. Privitorul, atunci când privește pictura ca produs final, stă în fața produsului final al unui proces, fără înțelegerea căreia pictura însăși se retrage în negură. Procesul muncii este unul din diversele aspecte structurale ale picturii. Înțelegerea acestuia scoate la lumină sensul picturii ca act viu.

Rezultatele cercetării

Spre deosebire de literatura vastă și diversă din punct de vedere estetic și al istoriei artei apărută până acum despre opera lui Giotto, prezenta lucrare și-a propus analiza fenomenologică a spațiului în frescele din *Cappella degli Scrovegni*. Pentru a oferi, în acest context, o analiză clară a spațiilor create de Giotto, am considerat inevitabilă includerea fenomenului-timp în criteriile analizei.

Nu pot vorbi despre concluzii atotcuprinzătoare și încheiate în cadrul disertației, consider însă important să evidențiez puncte de vedere noi, care aduc un aport cercetărilor de până acum privind opera lui Giotto, și care deschid posibilitatea unor noi viziuni asupra frescelor sale.

Analizând posibilitățile picturii narative, am evaluat legătura dintre nivelele narative, diegetice și relația dintre ele, și am ajuns la concluzia că unul dintre elementele plastice care realizează comunicarea între aceste nivele este *martorul*, implicarea privitorului medieval, ceea ce subliniază în același timp și schimbarea punctului de vedere. În aproape fiecare scenă putem vedea unul sau două personaje-spectator – acestea sunt îmbrăcate în general după moda vremii – care semnaleză faptul că scenele povestite, fie ele chiar din Escatologie, capătă noi și noi valențe din perspectiva diferitelor persoane și a diferitelor epoci.

Ca urmare a datului fizic al frescei, pe ea se poate construi o atare narațiune care este imposibil de realizat în alte stiluri picturale. Chiar și numele: ciclu de fresce presupune dimensiuni largi ale picturilor și faptul că unele urmează altora. Din punct de vedere fenomenologic, acest fapt influențează în mare măsură relația privitorului cu picturile, deoarece dimensiunea și succesiunea lor presupune schimbarea poziției, în cazul de față fenomenul înconjurării spațiului interior al capelei. Această *înconjurare* extinde posibilitățile de „tatonare-jur-împrejur” ale ochiului, dar înseamnă și mișcare – cu alte cuvinte, Giotto atrage privitorul într-o *privire-activitate*. Mișcarea conferă continuitate activității și realizează o conexiune între procesul privirii și continuitatea activității. Prin

înconjurarea repetată privitorul ia parte în procesul narativ și are experiența unei relații diferite cu picturile, pătrunzând în coregrafia scenelor.

Conectarea diferitelor nivele narative semnalate pe parcursul lucrării și comunicarea între acestea face loc presupunerii că Giotto a transferat în mod conștient asupra privitorului punctul de referință. Punctul-origine din care se poate face referire la picturi se află în corpul în mișcare al privitorului. Faptul că punctul de orientare se află în mișcare prezintă imaginile prin actul de distanțare sau apropiere, în așa fel încât privitorul este îndemnat să vrea mișcarea, să-și schimbe poziția în mod conștient, să se orienteze. Percepția privitorului devine astfel și auto-reflexivă, iar mișcarea se activează nu doar într-o dimensiune spațială, ci devine și o mișcare a conștiinței. În acest fel, dimensiunile spațio-temporale ale percepției imaginilor se constituie prin mișcare într-un mod diferit, decât în cazul unei picturi de șevalet.

Bibliografie selectivă

Bibliografie primară

- BACCHESCI, Edi: *L'Opera completa di Giotto*. Milano, Rizzoli, 1974.
- BAL, Mieke: *Narratology. Introduction to The Theory of Narrative*. Trans. Christine van Boheemen. Toronto – Buffalo – London, University of Toronto Press, 1999.
- BRANDI, Cesare: *Carmine*. Einaudi, Torino, 1977.
- BRANDI, Cesare: *Elianteí*. Einaudi, Torino, 1956.
- BRANDI, Cesare: *Elicona. III-IV. Arcadio o della Scultura. Eliante o dell'Architettura*, Einaudi, Torino, 1966.
- BRANDI, Cesare: *Teoria Generale della Critica*. Einaudi, Torino, 1974.
- BRANDI, Cesare: *Tra medioevo e rinascimento, Scritti sul arte*, Jaca Book Spa, Milano, 2006.
- CENNINI, Cennino: *Tratatul de pictura*. Editura Meridiane, București, 1977.
- FRUGONI, Chiara: *Gli affreschi della capella Scrovegni a Padova*. Einaudi, Torino, 2005.
- GENETTE, Gérard: Az elbeszélő diszkurzus. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I*. Sepeghy Boldizsár (ford.), Pécs, Jelenkor, 1996.
- HEIDEGGER, Martin: *A műalkotás eredete*. Európa Kiadó, Budapest, 1988.
- HEIDEGGER, Martin: Építés, Lakozás, Gondolkodás. In *Utóirat. Magyar Építőművészet melléklete* 2003, 1. szám, Schneller István (ford.)
- HEIDEGGER, Martin: *Költőien lakozik az ember*, T-Twins Kiadó, Pompeji, Budapest–Szeged, 1994.
- HEIDEGGER, Martin: *Lét és idő*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- IMDAHL, Max: *Giotto, Arénafreskók, Ikonográfia-Ikonológia-Ikonika*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2003.
- LEONARDO da Vinci: *A festészetről*. Corvina Kiadó, Budapest, 1973.
- MERLEAU-PONTY, Maurice: A közvetett nyelv és a csend hangjai. In *Kép, fenomén, valóság*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997.
- MERLEAU-PONTY, Maurice: A szem és a szellem. Vajdovich Györgyi és Moldvay Tamás (ford.) In: Bacsó Béla (Szerk.): *Fenomén és mű*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2002. 54-78.

- MOHOLY-NAGY László: *Látás mozgásban, Múcsarnok*. Intermédia, Budapest. 1996.
- PANOFISKY, Erwin: A perspektíva mint „szimbolikus forma”. In *A jelentés a vizuális művészetekben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
- PANOFISKY, Erwin: *Renaissance and Renascences in Western Art*. Boulder, Colorado, Westview Press, 1972.
- PISANI, Giuliano: Le allegorie della sovrapporta laterale d’accesso alla Cappella degli Scrovegni di Giotto. In *Bollettino del Museo Civico di Padova*, XCV, 2006. 67–77.
- PISANI, Giuliano: L’iconologia di Cristo Giudice nella Cappella degli Scrovegni di Giotto. In *Bollettino del Museo Civico di Padova*. XCV. 2006. 45–65.
- PISANI, Giuliano: Il miracolo della Cappella degli Scrovegni di Giotto In *Modernitas – Festival della modernità*. (Milano 22-25 giugno 2006), Spirali, Milano, 2006. 329–357.
- PISANI, Giuliano: I volti segreti di Giotto. Le rivelazioni della Cappella degli Scrovegni, Rizzoli, Milano, 2008.
- PISANI, Giuliano: Una nuova interpretazione del ciclo giottesco agli Scrovegni. In *Padova e il suo territorio*. XXII. 125, 2007. 4–8.
- TOESCA, Pietro: *Giotto*. Unione tipografico-Editrice torinese, Torino, 1941.
- VASARI, Giorgio: *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*. Magyar Helikon, 1978.
- VORAGINE, Jacobus de: *Legenda Aurea*, Budapest, Helikon, 1990.
- WENTWORTH, Nigel: *The Phenomenology of Painting*. Cambridge University Press, UK, 2004.
- WHITE, Hayden: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

Bibliografie secundară

- ALIGHIERI, Jacopo: 1322, Dante Inferno, 34, 3845. sorához írt jegyzete
- ALPATOFF, Michel: The Parallelism of Giotto's Paduan Frescoes. In Ladis, Andrew (ed.): *Giotto and the World of Early Italian Art: The Arena Chapel and the Genius of Giotto*. New York, Garland Publishing Inc., 1998.
- AUMONT, Jacques: *A színpadtól a vászonig, avagy a reprezentáció tere*. Metropolis, I. 3., 22–33.
- BACSO Béla: A művészet szemlélete és a művészettörténet. Az esztétikai tapasztalat rehabilitációja a kép példáján. In uő: *A megértés művészete – A művészet megértése*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989.

- BACSÓ Béla: Perspektíva és észlelés. In *Vulgo* II. évf. 1-2.
- BARTHES, Roland: Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe. In Bókay Antal–Vilcsek Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitívizmustól a strukturalizmusig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 527–542.
- BAUDRILLARD, Jean: *L'échange symbolique et la mort*. Paris, 1976, Simulations. New York, 1983.
- BELLINATO, Claudio: *Giotto, The Scrovegni Chapel*. Grafiche Vianello Srl, 2004.
- BERENSON, Bernard: *Florentine Painters of the Renaissance*. 1896.
- BERGSON, Henry: *Tartam és egyidejűség*. Pantheon Irodalmi Intézet RT, Budapest, 1923.
- BOCCACCIO, *Dekameron*, Hatodik nap, ötödik novella. Révay József (ford.), Budapest, 1972.
- BOEHM, Gottfried: A képi értelem és az érzékszervek. In Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomén, valóság*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997. 242–253.
- BOEHM, Gottfried: A képleírás. In Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 1., Képleírás és képi elbeszélés*. Budapest, Kijárat, 1998.
- BOEHM, Gottfried: Látás. In *Vulgo*. 2000. február. II. évfolyam, 1-2. szám, 218–231.
- BORDWELL, David: *Elbeszélés a játékfilmben*, Magyar Filmintézet, Budapest, 1996.
- BLUMENBERG, Hans: „A természet utánzása”. A teremtő ember eszméjének előtörténetéhez. In Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomén, valóság*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997. 191–219.
- BONAVENTURA: A szépről. In *Az égi és a földi szépről*. Redl Károly (ford.), Gondolat, Budapest, 1988.
- BRANIGAN, Edward: *Narrative Comprehension in Film*, Routledge, 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon, 1992.
- COLE, Bruce: *Giotto and Florentine Painting 1280-1375*. New York, Evanston, San Francisco, London, 1976.
- CRARY, Jonathan: *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. Században*. Osiris Kiadó, Osiris könyvtár, Pszichológia, Budapest, 1999.
- D'ANGELO, Paolo: *Cesare Brandi critica d'arte e filosofia*, Macerata, Quodlibet, 2006.
- D'ANGELO, Paolo: Realtà e immagine in Cesare Brandi. In *Attraverso L'immagine In ricordo di Cesare Brandi*. Russo, Luigi (szerk.). Centro Internazionale di Studi di Estetica, Palermo. 2006.
- DANTE, Alighieri: *Isteni színjáték*. (ford. Babits Mihály) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1985.

- DANTO, Arthur, C.: Basic Actions. In White, A.R. (szerk.): *The Philosophy of action*. Oxford University Press, 1968, 43–58.
- DANTO, Arthur, C.: Művészet a művészet vége után. In.: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomén, valóság*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997. 370–380.
- DELEUZE, Gilles: *Foucault*. Hand, Sean (ford.). University of Minnesota Press, Minneapolis, 1988.
- DERBES, Anne–SANDONA, Mark: Barren Metal and the Fruitful Womb. The Program of Giotto's Arena Chapel In Padua In *The Art Bulletin*, June 1998, Vol 80 / 2.
- DERBES, Anne–SANDONA, Mark: *The Usurer's Heart: Giotto, Enrico Scrovegni, and the Arena Chapel in Padua*. University Park, Pennsylvania: Penn State University Press, 2008.
- DUNNING, William V.: *Changing images of Pictorial Space*. New York, Syracuse University Press, 1991.
- DVORÁK, M.: Idealizmus és naturalizmus a gótikus szobrászatban és festészetben. In Radnóti Sándor (szerk.) *A művészet szemlélete, Válogatott tanulmányok*. Corvina, Budapest, 1980.
- ECO, Umberto: *Művészet és szépség a középkori esztétikában*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- EIFERT Anna: *A kép az eltűnés esztétikájában*. In Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomén, valóság*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997. 381–396.
- JAY, Martin: *A modernitás látásrendszerei*. Vulgo II. 1-2. 204–217.
- FINK, Eugen: *Megjelenítés és kép*. In Bacsó Béla (szerk.) *Kép, fenomén, valóság*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997.
- FLORENSKI, Pavel: *Perspeptiva inversă și alte scrieri*, Editura Humanitas, București, 1997.
- FOUCAULT, Michel: Eltérő terek. In *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen, 1999. 147–155.
- FREY, Dagobert: Giotto und die maniera greca. Bildgesetzlichkeit und psychologische Deutung. In Wallraf-Richartz-Jahrbuch XIV, Köln, 1952 In Max Imdahl, *Aréna freskók, Ikonográfia-Ikonológia-Ikonika*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2003
- GHIRIBERTI, Lorenzo : I comentarii. Introduzione a cura di Lorenzo Bartoli. Firenze, Giunti, 1998, 105. In Hajnóczi Gábor: *Vitruvius öröksége*. Akadémia Kiadó, Budapest, 2002.
- GOMBRICH, E. H., *A művészet története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975.
- GNUDI, Cesare: *Giotto*. Aldo Martello, Milano, 1958.

- GUREVICS, Aron: *A középkori ember vilásképe*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- HETZER, Theodor: *Die Bildkunst Dürers*. (Gertrude Berthold szerk.). Mäander Kunstverlag, Mittenwald, 1982.
- HETZER, Theodor: *Giotto. Seine Stellung in der eurpäischen Kunst*, Frankfurt/M., 1960, In Max Imdahl, *Giotto, Arénafreskók*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2003.
- HORÁNYI Özséb: *A sokarcú kép*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1982.
- IHDE, Don: *Listening and Voice: Phenomenologies of Sound*. State University of New York Press, Albany, 2007.
- IMDAHL, Max: *Giotto Aréna-freskóinak egyes narratív struktúráiról*. In: Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 1. Képelemzés*. Budapest, Kijárat Kiadó, 1998, 117-134.
- JONAS, Hans: *A szem nemessége*. In. Bacsó Béla (szerk.): *Fenomén és mű. Fenomenológia és esztétika*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2002. 109–122.
- KANT, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Kis János (ford.), Ictus, 1995.
- KUKLA Krisztián: *A szemtől a kézig*. Konrad Fiedler és a képzőművészet elmélete. In Loboczky J. (szerk.): *Filozófiai diskurzusok*. EKTF, Eger, 2003.
- LOTMAN, Yuri: *The Structure of the Artistic Text*. Translated from the Russian by Gail Lenhoff and Ronald Vroon. (Michigan Slavic Contributions 7.) Ann Arbor: University of Michigan, Department of Slavic Languages and Literatures.
- LUBBOCK, Jules: *Storytelling in Christian Art from Giotto to Donatello*. Library of Congress cataloging-in-Publication Data, Singapore, 2006.
- MAJETSCHAK, Stefan: *Die Überwindung der Schönheit*. Konrad Fiedlers Kunstphilosophie. In *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie*. Jg. 18. (1993).
- MARIANI, Valerio: *Giotto*. Libreria scientifica editrice, Napoli, 1966.
- MARIN, Louis: *A reprezentáció*. In.: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomén, valóság*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997. 220–228.
- NÉMETH Lajos: *A művészet sorsfordulója*. Gondolat, Budapest, 1970.
- PÉTER András: *A trecento festészete*. Corvina Kiadó, Budapest, 1983.
- PETERNÁK Miklós: *Látás – kép és percepció*. In: *VISION. Látás, kép és percepció / Vision, Image and Perception*. C3, Budapest. 2002.
- REDL Károly: *Az égi és a földi szépről, Források a későantik és a középkori esztétika történetéhez*. Gondolat, Budapest, 1988.
- RINTELEN, Friedrich: *Giotto und die Giotto-Apokryphen*, München-Leipzig, 1912, Második Kiadás, Basel, 1923.
- ROMANO, Serena: *La O di Giotto*, Electa, Milano, 2008.

- RUSKIN, John: *Giotto and his works in Padua*.
- SARTRE, Jean-Paul: A kép intencionális szerkezete. In Bacsó Béla (szerk.) *Kép, fenomén, valóság*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997.
- SCHLEGEL, Ursula: On the Picture Program of the Arena Chapel. In Stubblebine, James, H. (ed.): *Giotto: The Arena Chapel Frescoes*. New York and London: Norton, 1969.
- STEINER, Wendy: Narrativitás a festészetben. In Füzi Izabella (szerk.): *Vizuális és irodalmi narráció*. Szeged, 2006.
- SCHÖNBORN, Christoph: *Krisztus ikonja*, Holnap Kiadó, Budapest, 1997.
- SUIDA, Wilhelm: Giottos Stil. In *Festschrift zum sechzigsten Geburtstag von Paul Clemen*. Bonn, 1926.
- ULLMANN Tamás, *A láthatatlan forma, Sematizmus és intencionalitás*, L'Harmattan, Budapest, 2010.
- USPENSKIJ, L. A.: *Az ikon teológiája*. Kairosz Könyvkiadó, Budapest. 2003.
- VASOLI, Cesare: *A humanizmus és a reneszánsz esztétikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- WEIBEL, Von Peter: Malewitsch-Mondrian, Konstruktion als Konzept, Kunstverein Hannover. In *PERSPEKTIVA/PERSPECTIVE*. Múcsarnok, C3, Budapest, 2000. 239-240.
- WHITE, John. Giotto's Use of Architecture. In "The Expulsion of Joachim" and "The Entry into Jerusalem" at Padua." In Ladis, Andrew (ed.): *Giotto and the World of Early Italian Art: The Arena Chapel and the Genius of Giotto*. New York: Garland Publishing Inc., 1998.
- WHITE, Hayden: *The Content of the Form – Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore, 1987.
- WOLF, Norbert: *Giotto*. Taschen–Vince, Budapest, 2007.
- WOLLHEIM, Richard: Valamiként-látás, benne-látás és a képi reprezentáció. In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomén, valóság*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997. 229–241.
- YATES, Steve (szerk.): *A tér költészete, Fotókritikai antológia*. Typotex Kiadó, Budapest, 2007.
- ZANARDI, Bruno: *Giotto e Pietro Cavallini*, Skira Editore, Milano, 2002.
- ZIELINSKI, Siegfried: Idő pont nulla, In: *PERSPEKTIVA/PERSPECTIVE*, Múcsarnok, C3, Budapest, 2000. 31.

Surse web

- BAL, Mieke: *Fokalizáció*. (Ferencz Anna ford.) In: *Vizuális és irodalmi narráció* szöveggyűjtemény.
<http://szabadbolcsesz.elte.hu/mediatar/vir/szovegyujtemeny/bal/index.html>
 Ultima accesare: 2013-02-14
- CASSIRER, Ernst: Mitikus, esztétikai és teoretikus tér. In *Vulgo*, II. évf. 1-2.
<http://www.c3.hu/scripta/vulgo/2/1-2/cassir.htm> Ultima accesare: 2013-05-23
- CLAUDEL: Introduction a la peinture hollandaise. Paris, 1935 és 1946. In Merleau-Ponty: *A szem és a szellem* http://esztetika.elte.hu/baranyistvan/files/2012/02/Merleau-Ponty_A_szem_%C3%A9s_a_szellem.pdf Ultima accesare: 2013-01-25
- DRASKÓCZY Eszter: Inferno XXXIV: Az „Ellentétbe való átfordulások” éneke, Dante és a korai kommentátorok Júdás-képe az előzmények tükrében.
http://epa.oszk.hu/01600/01639/00005/pdf/elsoszazad_2008_2_133-166.pdf
 Ultima accesare: 2013-05-27
- EBERLEIN, Johann, Konrad: Tartalom és belső tartalom: az ikonográfiai-ikonológiai módszer, In.
http://www.renyiandras.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=202&Itemid=197
 Ultima accesare: 2011-07-21
- FOUCAULT, Michel: *Más terekről, Heterotópiák*.1967.
<http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253> Utolsó lehvás: 2012-10-15
- SASHALMI Endre: Tér, idő és jelenvalóság az ikonon. Isten szemével látni a világot. Clemena Antonova könyvének recenziója. In *Klió, történettudományi szemlésző folyóirat*, 2010/3. 19. Évfolyam <http://www.c3.hu/klio103/klio018/html>
 Ultima accesare: 2011-08-11
- STIERLE, Karlheinz: A világ fabulája. Ovidius, Dante és Proust, avagy: az időbeliség és az örökkévalóság. In *Irodalmi internet napló* <http://www.inaplo.hu/nv/200204/20.html>
 Ultima accesare: 2013-05-13